

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht
Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,
Hoofdstraat 43, Driebergen

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

VIER EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 2 / FEBRUARI 1961

TWEE UTRECHTSE PENNINGEN EN EEN UTRECHTSE MUNT

Naar analogie van een bekend bijbelwoord zou men kunnen zeggen: in het huis der geschiedenis zijn vele woningen. Allereerst de grote voorname stijlvolle vertrekken, bewoond door allerlei soort historie, wier aantal volgens Romein ¹⁾ wel zestien bedraagt. In de zijvleugels vinden we de elf aangrenzende wetenschappen en tenslotte ontwaren we op enige afstand de nederige bijgebouwen der hulpwetenschappen, ook elf in getal, waarvan de numismatiek of munt- en penningkunde er een is. Maar al bezit de laatste slechts de status van hulpwetenschap, l'histoire métallique is in staat gebleken de geschiedenis van Nederland te verhalen uitsluitend aan de hand van afbeeldingen van historische penningen en munten.

Als men bedenkt dat het het aantal penningen volgens een schatting van A. O. von Löhr ²⁾ voor de 17e eeuw reeds tweeduizend bedraagt, beseft men hoe groot het aantal medailles is, dat van de 15de eeuw af tot heden is gemaakt en niet alleen een treffende illustratie van de geschiedenis dier eeuwen vormt, maar ook een rijke bron is voor de kennis van het politieke en culturele leven der Nederlanden.

Slaat men de zware delen in folioformaat van mr. Gerard van Loon op, getiteld Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen ³⁾, dan vindt men, om een modern woord te gebruiken, een

¹⁾ J. M. Romein, Apparaat voor de studie der geschiedenis, Groningen-Djakarta, 1952². Wij volgen Romeins opvatting omdat zij ons het meest logisch voorkomt. De onderscheidingen van anderen als die van kanunnik R. de Schepper en van Eg. I. Strubbe lijken ons minder scherp.

²⁾ De Nederlandsche medaille der 17e eeuw, Verlag Ed. Hölzel, Wien, z.j. bldz. 3.

³⁾ Of beknopt verhaal van 't gene sedert de overdracht der heerschappij van Keyzer Karel den vijfden op Koning Philips zynen zoon, tot het sluyten van den Uytrechtschen vrede, in de zeventien Nederlandsche Gewesten is voorgevallen.

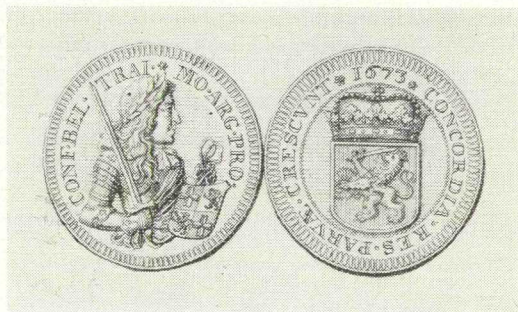

*Twee penningen,
op het vertrek der Fransen
in 1673
te Utrecht geslagen.*

beeld- of stripverhaal van honderden fraaie afbeeldingen van penningen en munten, die op uitnemende wijze het verleden voor ogen stellen. Van Loon stelde dit werk samen van 1723 tot 1731. Een vervolg op dit magistraal werk, enigszins te vergelijken met J. van de Waters Groot Placaetboek van Utrecht en het Groot Gelders Placaetboek van W. van Loon en H. Cannegieter, verscheen te Amsterdam van 1822 tot 1869. Voor de munten vervaardigde de Vlaardinger notaris P. Verkade een boek, bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de Zeven voormalig Verenigde Nederlandse Provinciën, sedert de vrede van Gent d.i. 1576 tot op „onze” tijd namelijk 1795 ⁴⁾. Helaas zijn Verkade's platen gebrekkig en verre van fraai.

★ ★ ★

De twee utrechtse penningen en de utrechtse munt waartoe wij ons hier beperken, bewaren herinneringen aan het jaar 1673, toen op

*Een rijksdaalder
met beeldenaar
van prins Willem III
te Utrecht vervaardigd
in 1673.*

⁴⁾ Schiedam 1848.

23 november de laatste Fransen, gouverneur Stoupa en generaal d'Humières met zijn lijfwacht, uit Utrecht wegtrokken, nadat de eerste de sleutels van de stad aan burgemeester Van der Dussen had teruggegeven ⁵⁾. Ter gedachtenis aan deze bevrijding werden twee gedenkpenningen geslagen, hierbij afgebeeld.

De eerste ⁶⁾ stelt aan de voorzijde de franse leliezon voor, verduisterd door een hollandse kaas, zinnebeeld voor de verovering van Naarden door prins Willem (III) en welke zon spottend wordt toegeroepen: Sta sol: Zon, sta stil (Jozua 10 : 12). Op de kaas lezen wij: Fromage d'Hollande. De datum 12 september 1673 is die van de val van Naarden. De keerzijde vertoont een vluchtende franse ruiter in volle wapenrusting te paard, met getrokken zwaard. Het randschrift luidt: Il ne scait (d.i. sait) ou aller: Hij weet niet wáár te gaan! De datering aan deze zijde 13 nov. 1673 duidt op het vertrek der Fransen uit Utrecht. Als penningkunst is de medaille weinig bevredigend: de figuren zijn houterig, hun houdingen verstarde.

Beter geslaagd is de tweede penning ⁷⁾. Zij vertoont aan de voorzijde een zegevierende fenix, symbool van het herstel, tussen twee hoornen van overvloed op een wereldbol staande, met het randschrift: Instauratione saeculi felicitatis: herstelling der gelukkige eeuw. De keerzijde vermeldt: Dei o(ptimi) m(aximi) munere, virtute ac consilio principis Arausiaci, Traiectus ad Rhenum post XVII mensium captivitatem, renata XIII nov. (embris) CIO IO C LXXIII, in de vertaling van Van Loon ⁸⁾ luidend:

Uytrecht is, naa eene slaverny van 17 maanden, door de gunst van den zeergoeden en grooten God, en door de dapperheid en 't beleyd van den prins van Oranje den 13. van slagdmaand 1673, herboren.

Volgens Schoemaker ⁹⁾ trachtte de stad Utrecht bij de prins van Oranje in het gevecht te komen door een muntstuk te doen slaan, een rijksdaalder, die aan de voorzijde de beeldenaar van prins Willem draagt, in wapenrusting, de lauwerkrans om de slapen, in de rechterhand een ontbloot zwaard, in de linker het gekwartileerde wapen van het Sticht Utrecht ¹⁰⁾. De beeldenaar is fraai: het krachtige

⁵⁾ De gebeurtenissen te Utrecht zijn op waarlijk uitputtende wijze behandeld door mevrouw dr. S. C. J. Jessurun-ten Dam Ham in haar proefschrift Utrecht in 1672 en 1673, Utrecht 1934.

⁶⁾ Catalogus van Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Gedenkpenningen, 's-Gravenhage (Koninkl. Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen) 1903, no. 1165.

Van Loon, a.w. III, blz. 126, 1.

De historiepenningen en munten betrekking hebbende op het stamhuis van Oranje-Nassau, de Oranje-penningen in de Kon. Bibl. en in het Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage 1898, blz. 39, no. 331.

⁷⁾ Gedenkpenningen, no. 1167.

v. L. III, blz. 126, 2.

Oranjepenningen, blz. 40, no. 332.

⁸⁾ v. L. III, blz. 125.

⁹⁾ Andries Schoemaker, Beschrijving van Utrecht, handschr. 78 H 57, Kon. Bibl., 's-Gravenhage, fo. 21 r.

¹⁰⁾ v. L. III blz. 129.

Verkade, no. 582, fol. 104, 4.

profiel met de adelaarsneus, de rijke haartooi, het pantser, de martiale houding van de arm: alles is even suggestief en herinnert aan „de uitmuntenende uitvoering van het portret” waarover mr. J. W. Frederiks in zijn alleraardigste inhoudrijke boekje over de penningen ¹¹⁾ spreekt, een portretkunst die het verval der penningkunst nog enigszins tegengaat en die hij vooral bij de penningen van Willem III vindt. Het lijkt ons ook voor de utrechtse rijksdaalder te gelden, al was hij „maar” een munt. Blijkens het randschrift was het een zilveren munt. De catalogus der Oranjepenningen ¹²⁾ spreekt van proefslagen in goud en zilver.

De keerzijde is getooid met het gekroonde wapen der Verenigde Provinciën en het randschrift *Concordia res parvae crescunt* 1673: Door eendracht groeien kleine zaken. Vermoedelijk waardeerde de prins de utrechtse geste niet. Is dit de reden dat de rijksdaalder waarschijnlijk niet in omloop is gebracht, zoals Verkade veronderstelt? ¹³⁾.

D. PHILIPS

¹¹⁾ Heemschutserie 52, Amsterdam 1947, blz. 40.

¹²⁾ Oranje-penningen blz. 40, no. 333.

¹³⁾ Verkade, no. 582.

NOG EENS DIRK ADOLF VAN REEDE

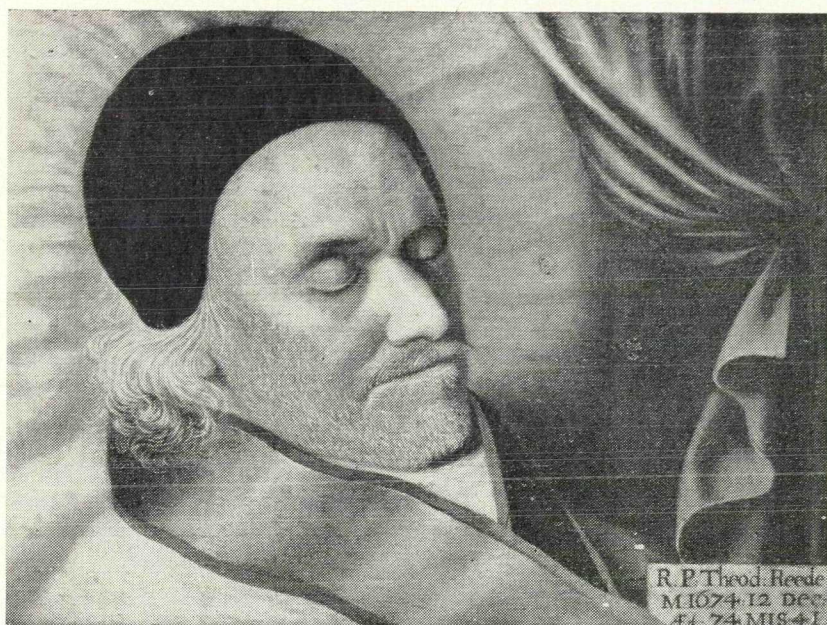
Dr. R. F. P. de Beaufort te Woudenberg was zo vriendelijk mij te berichten dat in de pastorie der parochiekerk van de Heilige Barbara te Culemborg een portret bewaard wordt van de moedige geestelijke, over wie ik in het julinummer van ons maandblad iets mocht vertellen.

Dank zij de welwillendheid van pastoor H. A. van Erp, is het mogelijk hierbij een reproductie van dit schilderij af te drukken, waarvoor ook hier mijn dank.

Het stuk stelt Dirk Adolf van Reede voor op zijn doodsbed, met rechts een opgenomen groen gordijn. In de rechterbenedenhoek wordt als overlijdensdatum vermeld 12 december 1674, terwijl het „Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht” dl. 38, 22 december noemt. Waarschijnlijk gebruikte de schilder de in Utrecht in 1674 nog gangbare, oude stijl.

Dr. De Beaufort heeft pater Van Reede ook nog ontmoet bij een onderzoek naar het huis „Meulensteijn” aan de Langbroekerwetering. In dit huis wordt in 1657 niet alleen een kapel ingericht, maar ook een priester gehuisvest, die de katholieken van Doorn, Cothen, Werkhoven en de Dwarsdijk onder zijn hoede moet nemen. Natuurlijk speelt pater Van Reede hierbij een rol ¹⁾.

¹⁾ „Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht”, dl. 68, blz. 200.

Dirk Adolf van Reede op zijn doodsbed.

„Meulensteyn” was een bezitting van de Van Oostrums, de wijkse familieleden van Dirk Adolf, onder wie interessante figuren voorkomen. We hebben al kennis gemaakt met Margaretha van den Bongerd, weduwe van Johan van Oostrum, de „moeie” van onze priester, bij wie hij in 1634 een tehuis vond. Zij had één zoon, ook Johan, ritmeester en de held van een beroemd geworden geschiedenis. Wijlen de heer Graadt van Roggen heeft het romantische verhaal met verve verteld ²⁾. De Van Oostrums waren aanzienlijk, maar schijnbaar niet rijk. Johan wordt tenminste betiteld als „een arme ritmeester”, geen partij voor de dame van zijn hart. Dat was dan ook niemand minder dan Catharina Maria de Wael van Moersbergen, een rijke en dus gezochte erfdochter.

Haar vader, Adolf de Wael, heer van Moersbergen had een andere man voor zijn dochter gezocht en wel Reinier van Raesfeld, heer van Middachten. Jaren ouder dan de jongedame, maar dit bezwaar wordt volkomen opgeheven door zijn rijkdom. Althans in de ogen van papa, niet in die van Catharina.

Het meisje laat zich niet verkopen, zij blijft haar ritmeester trouw. De meningen verschillen over de manier waarop ze zich laat schaken ³⁾, maar ze doet het. Johan van Oostrum ontvoert haar en brengt

²⁾ W. Graadt van Roggen: „Een Utrechtsche sleutelroman”, blz. 150 en id. „Politieken romantiek op Moersbergen” (in „Historia”, sept. 1949).

³⁾ Zie ook: Wittert van Hoogland: „Geschiedenis van de Ridderhofsteden....” dl. 1 „Moersbergen”.

haar bij zijn moeder, bij Margaretha van den Bongerd dus.

Dit gebeurt in 1636. De heer van Moersbergen legt zich uiteindelijk bij het gebeurde neer en als hij en zijn vrouw kort na al deze emoties sterven, blijkt Catharina zelfs niet ontferd. Zij en haar man erven Moersbergen en ook „Meulensteijn”. Lang duurt het zo moeizaam verworven geluk niet, in 1644 sterft Catharina, in 1656 Johan van Oostrum. Hij is niet hertrouwd. Als ritmeester was hij natuurlijk niet vaak thuis; wie zorgde voor de vier kinderen? Naar alle waarschijnlijkheid grootmoeder Margaretha van den Bongerd, die pas in 1651 stierf. Dan woonden ze dus in hetzelfde huis als pater Van Reede en dat is van belang voor wat volgt.

Adolf de Wael was protestant, hij heeft een rol gespeeld in de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten. Johan van Oostrum zal ook wel tot de staatskerk behoord hebben. In 1641 laten hij en Catharina tenminste hun dochttertje Margaretha hervormd dopen. In het algemeen waren de Van Oostrums trouwens zeker hervormd. Hun namen komen voor in de doop- en trouwregisters van de heersende kerk en ze bekleedden allerlei functies, die alleen voor hervormden openstaan.

Maar dan, een jaar na de dood van Johan van Oostrum, in 1657, horen we opeens van de kapel en de priester op „Meulensteijn”. Heer van Moersbergen en eigenaar van „Meulensteijn” is nu de oudste zoon van Johan en Catharina: Johan Gerard van Oostrum, in 1657 een jongen van hoogstens 20 jaar. En hij is katholiek. Dat blijkt heel duidelijk als de priester op „Meulensteijn” in 1672 weer moet verdwijnen. Niet op last van de overheid, maar als gevolg van de spanningen die er heersen tussen de wereldlijke geestelijkheid en de reguleren. Johan Gerard van Oostrum beklaagt zich dan bij Neercassel ⁴⁾. De invloed van Dirk Adolf van Reede? Was Margaretha van den Bongerd misschien zelf crypto-katholiek? Eén ding wordt wel duidelijk: in de kringen van adel en regenten spelen godsdienstverschillen niet zo'n grote rol; Reinier van Raesfeld, de door Catharina's vader uitgezochte bruidegom, was ook katholiek. Financieel schijnt het Johan Gerard van Oostrum niet voor de wind te zijn gegaan. Hij begint tenminste al heel jong met het verkopen van zijn goederen ⁵⁾. Hij is ook heer van Cattenbroeck, maar draagt dit in 1682 over aan mr. Johan Pesters. Hij bezit de grondheerlijkheid van de Zeister straat en verkoopt het in 1680 aan de nieuwe heer van Zeist ⁶⁾.

We zijn afgedwaald van het portret van Dirk Adolf van Reede. Wie heeft hem, door wie, op zijn doodsbed laten schilderen? En hoe is het portret in Culemborg terecht gekomen? Als we daarop een antwoord vinden, hopen we het u te mogen meedelen.

ALEID VAN DE BUNT

⁴⁾ „Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht” dl 68, blz. 203.

⁵⁾ Protocollen van notarissen in de stad Utrecht, Gemeentearchief, Utrecht.

⁶⁾ Zie: Prof. dr. J. Ph. de Monté Ver Loren „De geschiedenis van de Zeister Dorpsstraat”, blz. 9 (uitg. Van de Poll-Stichting, Zeist).

VONDSTEN EN RESTAURATIES IN UTRECHT

Tijdens verbouwingen in het perceel *Predikherenkerkhof* 7 en in de daarachtergelegen loodsen zijn vondsten gedaan, die enige aanwijzingen geven omtrent het vroegere *Predikherenklooster*.

Langs en in het verlengde van de zuidelijke zijmuur van het Chr. Geref. Weeshuis (nr. 9) zijn zeer zware funderingen gevonden, waarin zelfs baksteen van 38/19/10 cm voor kwam ¹⁾. Bovenin de genoemde zijmuur bleken nog restanten van dichtgemetselde spitsboogvensters aanwezig te zijn. Blijkens oude stadsplattegronden (van Deventer, Braun en Hogenberg, Blaauw) lag de kapel van het klooster aan de Breedstraat; volgens deze kaarten moeten de gevonden resten de noordelijke vleugel van de bebouwing rond het pandhof betreffen.

Een volledig overzicht zal te zijner tijd na de beëindiging van het werk worden gegeven.

He fraaie, uit de eerste helft van de achttiende eeuw daterende huis *Nieuwe Gracht* 17 wordt gerestaureerd. Het pand vormt één geheel met het aangrenzende nr. 15. De gevels zijn hier niet — zoals in Utrecht zo dikwijls het geval blijkt te zijn — jonger dan de huizen zelf. Het is duidelijk, dat ze in de achttiende eeuw van de grond af nieuw zijn opgetrokken. Beide huizen zijn inwendig nog meermalen gewijzigd. Zo vinden we in nr. 15 details in art-nouveau trant uit de eerste jaren van deze eeuw. Nr. 17 heeft als studentensociëteit allerlei inwendige doorbraken moeten doorstaan. Het huis wordt nu ingericht tot advocatenkantoor; de voorgevel wordt geheel in de oorspronkelijke toestand gerestaureerd (behalve de reeds geruime tijd verdwenen kuif, welke midden boven de gevelijst heeft gestaan, doch waaromtrent geen exacte gegevens meer bekend zijn).

Restauraties van de 17de eeuwse panden Lange Nieuwstraat 86, Hoogt 4 en Donkere Gaard 11 (zie afb. 1) zijn in voorbereiding.

De *werfmuren* van de percelen Oude Gracht 3, 5, 6, 8, 314 en 316 en Lichtegaard 6 zijn in restauratie. Bij de kelder van nr. 314 kon men hetzelfde constateren als indertijd bij die van het huis Vismarkt 4 ²⁾, namelijk dat de middeleeuwse kelder niet verder dan tot circa één meter van de huidige werfmuur komt, en dat deze in verband met een latere straatverbreding met kleinere baksteen is verlengd.

Behalve een aantal werfmuren worden momenteel ook enige gedeelten van de *walmuren* ³⁾ langs de Oude Gracht gerestaureerd, namelijk die tussen de Geertebrug en de Vollersbrug.

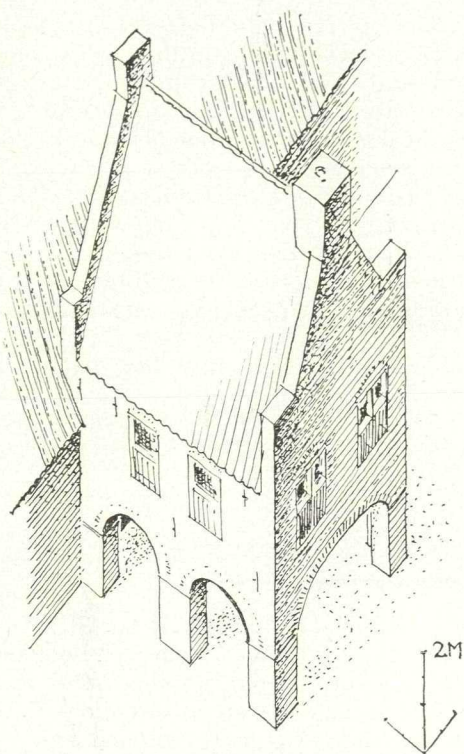
1) Volgens mededeling van de uitvoerder. Ongeveer hetzelfde formaat is kortgeleden ook aangetroffen in de kelder van het huis Putruwel, zie mndbl. Oud-Utrecht 1960, blz. 131.

2) Mndbl. Oud-Utrecht 1958, blz. 26.

3) De walmuren zijn de lage muurtjes tussen gracht en werf.

Afb. 1. De karakteristieke achtergevels van de huizen Donkere Gaard 9-11.
(Foto Rijksdienst Monumentenzorg)

Afb. 2. Vermoedelijke toestand
omstreeks 1600 van de achterbouw
van de Beyerskameren.

Het huis *Oude Gracht 22* is afgebroken. Hoewel de voorste twee meter geheel vernieuwd waren in de laatste jaren van de 19de eeuw, was het in opzet nog middeleeuws. Door talrijke verbouwingen en een brand was het zodanig verminkt, dat het uit oudheidkundig oogpunt geen waarde meer had. Het mat circa 6 x 12 meter, het baksteen-formaat was 7/14/30 cm, tien lagen op de 80 cm, het had een door een tongewelf gedekte kelder. Aan de achterzijde bezat het een hoge tuitgevel. Het vormde één geheel met een aangrenzend huisje aan de Lange Lauwerstraat van circa 5 x 6 meter grondvlak, bestaande uit baksteen van 6,5/14/30 cm, tien lagen op de 76 cm en voorzien van een hooggelegen, door een balklaag overdekte, kelder.

Aan hetgeen in het jaarboekje van Oud-Utrecht 1960, blz. 103 e.v., is medegedeeld over de *Beyerskameren*, kunnen nog enkele gegevens worden toegevoegd omtrent het achterbouwtje (afb. 4, tegenover blz. 112, jaarboekje). Het is gebleken, dat dit op de begane grond oorspronkelijk open was, door middel van twee bogen in elke zijgevel (één ervan is op de afbeelding in dichtgemetselde toestand nog zichtbaar) en een brede boog in de achtergevel (afb. 2). Op de verdieping heeft het in de zijgevels in plaats van één kruiskozijn twee smalle vensters gehad.

Vermoedelijk berust deze opzet op een wijziging van het plan tijdens de bouw. In het bestek immers wordt uitdrukkelijk omschreven, dat de aanbouw géén verdieping krijgt (blz. 116), terwijl deze toch aanwezig is en in materiaal en detaillering overeenstemt met het overige werk van 1597. Wèl is zichtbaar, dat het muurwerk van de begane grond in verband is gemetseld met dat van de achtergevels, terwijl dat van de verdieping daar koud tegenaan staat.

De verdieping was bereikbaar middels een sinds lang verdwenen spiltrap, welke heeft gestaan in de zuidoostelijke hoek van de gang achter de poort. Ook nu is in deze gang — zij 't op een ander punt in verband met de hier onder te brengen keukentjes — wederom een spiltrap aangebracht.

De archiefstukken zijn inmiddels overgebracht naar het gemeentearchief.

C.L.T.G.

LAZARUS-OF-LASENBERG?

Eén van de mooiste en aantrekkelijkste landschappen in het Sticht is nog altijd de Soester Eng; een licht glooiend plateau, dat zich hoog en ver uitstrekt boven de huizen van het dorp. Langzaam maar zeker eist de nieuwbouw — bestaande uit éénvormige huizen en torenhoge flats — grote stukken bouwland van de aloude „Eynghé” voor zich op.

Eeuwenlang was de Eng het hart van landbouwend Soest — nu nog maar voor een steeds kleiner wordend deel — waar in de wisselende seizoenen wordt gemest, geploegd, gezaaid en geoogst. Nu boren zich draglines en andere moderne graafwerktuigen in haar grond en verrijzen er na korte tijd huizen, die het fraaie uitzicht, dat éénmaal de Eng naar alle zijden bood totaal hebben veranderd, verminkt en naar onze smaak radicaal bedorven.

Aan de westzijde van de Eng verheft zich op haar hellingen een berg, de Lazarusberg, zoals er vroeger meer bergen of liever gezegd „bergnamen” voor verhogingen op de Eng voorkwamen, o.a. Steenberg, een heuvel die in de huidige bebouwing van het villadorp Soestdijk is opgegaan. Het Enger- of Nengerbergje, een praehistorische grafheuvel, is in de bezettingsjaren geslecht.

De Lazarusberg stond vroeger hoog in het land; een vast punt in het landschap, waar velen hun weg naar richtten, want in oude tijden liep langs zijn voet de Postweg naar Hilversum — nu de Beetzlaan. Een deel van deze oude Postweg, gelegen achter het paleis Soestdijk wordt door bejaarde Soestenaren de Grauwe Steeg of de Hessenweg genoemd. Nu ligt de berg — als wij deze benaming voor deze heuvel mogen blijven gebruiken — verscholen tussen de huizen van het villadorp Soestdijk. Zijn flanken zijn volgebouwd met riantelandhuizen en kleine villa's, die het fraaie uitzicht, dat men éénmaal

vanaf zijn top had, naar alle zijden volkomen belemmeren. De Lazarusberg ligt 29 meter boven A.P. en het uitzicht was er groots en wijds.

Maar laten wij de schrijver J. Knoppers, uit Soestdijk afkomstig, hierover eens aan het woord, toen hij in 1912, de Lazarusberg en zijn omgeving beschreef.

Heerlijk is hier het vergezicht. Daar in het verschiet begrenzen de wateren van de Zuiderzee de vruchtbare polderlanden van Eemnes en Bunschoten; meer rechts heft de slanke Lieve-Vrouwentoren van Amersfoort zijn spits ten hemel; ginds aan de voet der stichtse heuvels snelt „langs zijn tweelingslijn een vurige salamander” (bedoeld is de spoorlijn Amersfoort-Utrecht) tussen de blonde duinen door en daar over de groene dreeven van Ewijkshoeve vertoont zich de utrechtse Dom. Meer nabij dan dit alles weidt de blik met welgevallen over de vruchtbare bouwlanden van de Eng; de schilderachtige buurt Het Hart en Hees, het lage Soester Veen en de uitgestrekte bossen van Pijnenburg en Hooge Vuursche.

Toen — nog een onbelemmerd uitzicht vanaf de Lazarusberg naar alle kanten over het wijde landschap; een halve eeuw later — nu — ligt de berg verscholen tussen een huizenzee en ontdekt men van verre nauwelijks of in het geheel niet meer zijn kaal geworden kruin. Bomen sierden eenmaal de top; dennebomen en enkele forse eikebomen; van verre in het toen nog open landschap al zichtbaar. In de jaren 1940/45 sneuvelden vele van die bomen roemloos en werden zij opgestookt in primitieve potkacheltjes, die dienden om ons te verwarmen en het karige maal te bereiden. Een paar eikebomen overleefden de bezettingstijd en zijn eenzaam achtergebleven op de van zijn tooi beroofde Lazarusberg.

Of de Lazarusberg een natuurlijke of een door mensenhand opgeworpen hoogte is, is ons niet bekend. Daarnaar is nog nooit een onderzoek ingesteld. Volgens geologen is de Eng, waarvan de Lazarusberg deel uitmaakt, een achtergebleven stuwwal, ontstaan in de ijstijd, tienduizende jaren geleden toen van uit Scandinavië de gletsers over het noordelijk deel van Duitsland, Nederland en Engeland kwamen geschoven, daarbij op vele plaatsen de grond voor zich uit stuwend. Zo'n stuwwal is de Eng, die door erosie in de loop der tijden zijn mooi afgeronde vorm verkreeg. De berg heeft wel een eigenaardige vorm, maar is zo onmiskenbaar met het landschap één geheel, dat uiterlijk niet meer is te zien of de verhoging inderdaad door een natuurlijke oorsprong is gevormd. Geologen zouden hier de oplossing kunnen brengen.

Eigenlijk heet de berg niet „Lazarusberg”, maar „Lasenberg”. Tot in het begin van de vorige eeuw vinden wij in oude stukken de benaming „Lasenberg” voorkomen. Zo b.v. in 1703, op de Lyst van Bijenhouders onder den Geregte van Soest staand: „Peter Baukesen Eygenaer van een bijstede staand aant land Lasenberg, bruijckster Grietje Huyberts” ¹⁾.

In een uittreksel van een boedelscheiding van Willem Peter van

1) Oud-Archief gemeente Soest.

Roomen en Jannetje Theunisse van Dorresteyn, op 2 mei 1775, onder de titel bezittingen: „Een schepel off 200 roede bouwland met een heg hakhout gelegen op den Eng aan Lasenberg tegens het hert”. Met „Het Hert” wordt hier de buurtschap Het Hart bedoeld. „Hart” hier in de betekenis van harde onvruchtbare grond.

Men schijnt in de vorige eeuw de aanduiding Lasenberg een onbegrijpelijke naam gevonden te hebben en er „Lazarusberg” van gemaakt te hebben. Een duidelijk voorbeeld van volksetymologie.

Waar de benaming „Lasenberg” vandaan komt of wat de betekenis van dit woord is, staat evenmin vast. Elders in Nederland komt de naam niet voor. In Mecklenburg (Duitsland) in de buurt van het dorpje Grobow ligt een hoogte, die „De Lasen” heet. Met Lazarus heeft de Soester heuvel niets te maken, noch met melaatsheid (lepra) of dronkenschap. Het element „lase” is behalve dan te Soest, in de nederlandse toponymie niet bekend. In Duitsland treffen wij een element „las” in de betekenis van „droog” aan, dit is eerder bij wateren moerasnamen te verwachten dan bij bergnamen. Het angelsaksische laes = weide, dat echter schijnt te corresponderen met ons element „laar” = open plein in een dorp of bos, komt evenmin in aanmerking. ²⁾

Volksoverleveringen met betrekking tot de Lazarus- of Lasenberg zijn nog wel bekend, hoewel aan de geloofwaardigheid van deze verhalen moet worden getwijfeld. Hoogbejaarde Soestenaren, die de oude berg in hun jeugd nog in zijn oude gedaante hebben gekend en het waas van geheimzinnigheid, die de heuvel omhulde nog hebben aangevoeld, vertelden, dat in de nabijheid van de berg, vroeger, welke tijd wisten zij niet, een kamp moet hebben gelegen, waar zieken naar toe werden gebracht. Het was in de tijd toen er een cholera-epidemie onder de mensen heerste en de lijders hieraan werden afgezonderd. In officiële stukken of andere bescheiden vonden wij hieromtrent niets.

Een andere, evenmin geloofwaardige overlevering, zonder enig bewijs, wil, dat tijdens de bouw van de bekende pyramide van Austerlitz in 1804, zieke franse en bataafse soldaten die bij de bouw te werk waren gesteld, naar een ziekenlager of lazaret te Soest werden gebracht. Dit lazaret zou gelegen hebben in de nabijheid van de Lazarusberg.

Weer anderen zijn van mening, dat op deze heuvel lang geleden, de galg zou hebben gestaan en mensenhanden de galgenberg zouden hebben opgeworpen. Hoewel uiterlijk de Lazarusberg, wanneer men de bebossing als van latere datum beschouwt, wel iets van een galgenberg weg heeft, is hierover niets bekend.

Misdadigers werden in Baarn op de Brink terechtgesteld. In 1701 werd er b.v. een Duitser onthoofd. Hij onderging dit vonnis omdat hij in Eemnes een moord had begaan. De galg stond buiten het dorp (Baarn) aan de Hooge Vuursche; komende van Baarn en gaande in

²⁾ Mededelingen gedaan door Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

de richting Hilversum, links, tegenover de oude herberg „De Roskam”. De hoge ambachtsheren waren in het bezit van het halsrecht. Zij waren in feite onbeperkte heersers in hun rechtsgebied en konden doodvonnissen uitspreken en doen uitvoeren.

De eerste „Hooge Ambachtsheer” over Baarn, Soest, de beide Eemnessen en Eembrugge was de stadhouder-koning Willem III, die in 1674 voor die dorpen een gezamenlijke rechtbank instelde. Of voor genoemd jaar te Soest doodvonnissen ten uitvoer werden gelegd, door middel van „den koorde” is ons niet bekend. Evenmin weten wij of de Lazarus- of Lasenberg als gerichtsplaats fungeerde waar het vonnis werd voltrokken.

Voor 1922 behoorde de Lazarusberg in eigendom toe aan de koninklijke domeinen te Soestdijk. Op 22 februari 1922 werd dit terrein voor f 7000,— eigendom van de gemeente Soest. In de officiële koopakte staat vermeld:

Een perceel Dennenbosch, gelegen onder Soest bij het Kadaster dier gemeente bekend in Sectie H onder nummer 174 groot ACHT EN DERTIG Aren ZEVENTIG Centiaren.

Als bijzondere noot in de voorwaarden wordt deze passage opgenomen:

De gemeente Soest is verplicht het gekochte perceel als dennenbosch te laten bestaan, zoodat zij geen boomen mag rooien of vellen, zoolang zulks vanwege afsterven of andere reden niet noodig is geworden, terwijl voor de afgestorven of om andere reden verwijderde boomen andere in de plaats moeten worden gesteld, zoodat het geheel als natuurmonument gehandhaafd blijft.

Vroeger domineerde de Lazarusberg in het landschap. Ver in de wijde omtrek was zijn silhouet reeds zichtbaar. Nu ligt de berg verdoken en verscholen achter de huizen. En met de onzichtbaar geworden berg verdwenen alle sagen en legenden die over hem verteld werden. Ook de meuzelmannekes — korengeesten — verdwenen, daar zij zich in de nabijheid van de mensen niet meer op hun gemak gevoelden. Altijd hadden zij in het koren gewoond, dat rondom de Lazarusberg werd verbouwd. Werd het gemaaid en door de boeren aan schoven gezet, dan vluchten de meuzelmannekes naar het binnenste van de berg en hielden zich daar verborgen gedurende de lange winter. Pas wanneer het weer voorjaar werd, kwamen zij uit hun schuilhoeken te voorschijn en zochten zij het koren weer op, dat dan al zo hoog stond, dat zij zich konden verbergen voor de altijd nieuwsgierige mensen, die hun rust verstoorde.

E. HEUPERS

NIEUWE PUBLICATIES

F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, deel V, 1e en 2e stuk. 's Gravenh. 1959. 1e stuk: XXXIX en 280 blz., 2e stuk: blz. 281-637.

In het Maandblad van april 1955 werd het, eveneens in twee stukken verdeelde vierde deel van het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht aangekondigd. De beide stukken van het nu verschenen vijfde en laatste deel omvatten de jaren 1291-1301. Zij geven de volledige tekst van 564 oorkonden,

gevolgd door een supplement op de delen I-IV (85 oorkonden) en de onmisbare indices. Het zijn de bewaard gebleven en van overal bijeengebrachte oorkonden uit het tijdvak, dat door de regeringen der bisschoppen Jan II van Sierck en Willem II Berthout wordt bestreken. Onder bisschop Willem wordt voor het eerst de landstaal de officiële taal der landsheerlijke kanselarij. Na 1301 wordt het aantal oorkonden zo groot, dat een uitgave in extenso niet meer mogelijk is. Dr. Ketnér besluit zijn voorrede aldus: „Met een gevoel van voldoening beëindig ik dit door mr. Muller ontworpen en reeds begonnen werk. De duur daarvan was aanvankelijk volgens een wel zeer optimistische raming op tien jaren geschat. In feite is er dertig jaren in mindere of meerdere mate aan deze uitgave gewerkt. Moge deze arbeid voor het historisch onderzoek van nut zijn!” — Met deze publicatie is een voor de middeleeuwse geschiedenis van het bisdom (maar dat is een groot deel van Nederland) uiterst belangrijke bronnenuitgave voltooid. De bewerker van de laatste drie delen, die zich met niet aflatende ijver terstond op de voorbereiding van een nieuw Oorkondenboek-voor-Gelderland geworpen heeft, mag inderdaad met „een gevoel van voldoening” op zijn arbeid terugzien.

Catalogus van een keurcollectie uit de archaeologische verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het Centraal Museum te Utrecht (Utr. 1960), 32 blz. met 20 afb. (f 1,—).

Gids bij het bezoek aan de twee zalen in het Centraal Museum ingericht voor een gedeelte van de collectie oudheden uit de provincie Utrecht, eigendom van het Prov. Utr. Genootschap. De meeste zijn afkomstig uit Vechten, Utrecht en de Meern. De fraaie afbeeldingen verhogen de instructieve waarde van de catalogus zeer.

H. Asselbergs, Vurig spoor. Een beknopte gids voor bezoekers van het Nederlands Spoorwegmuseum. (Utr.) 1960, 108 blz. met illustr.

Een handig, in de binnenzak passend overzicht van wat er in de hal, de zeven zalen en op het perron van het Spoorwegmuseum voor de belangstellende bezoeker te zien is. Samenvattingen en korte bespiegelingen gaan de nadere aanduiding van de voorwerpen in de verschillende afdelingen vooraf. Het boekje is in de eerste plaats bedoeld om ter plaatse gebruikt te worden. De schr. was 1927—1953 directeur en daarna tot 1959 adviseur van het Spoorwegmuseum.

J. Hovy, de regeringsverandering te Amersfoort in 1703. Een bijdrage tot de geschiedenis der „plooierijen” in de provincie Utrecht. In: Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden XV, 1960, blz. 177-216.

Toen met de dood van stadhouder Willem III in 1702 de afstammelingen in rechte lijn van prins Willem van Oranje waren uitgestorven, hebben de Staten van Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drente geen gevolg gegeven aan de wens van de overledene om Jan Willem Friso, uit de friese tak van de Nassau's, tot zijn opvolger aan te stellen. Zij benoemden geen stadhouder (2e stadhouderloze tijdvak 1702—1747), trokken de regeringsreglementen van 1674 en 1675 in en herstelden de toestand zoals die in 1651 geweest was. Dat wilde o.a. zeggen „dat de steden weer zelf hun vroedschappen kozen. Vooral in Gelderland, Utrecht en Overijssel echter lieten de zittende regenten (de oude plooi) zich niet zo maar van het kussen verdringen door de indertijd door Willem III afgezette anti-stadhouderlijke figuren, nu gesteund door de burgerij, die weer invloed zocht te krijgen op de samenstelling van het stedelijk bestuur (de nieuwe plooi). In genoemde provincies ontstonden ernstige onlusten, vooral in Gelderland (Nijmegen). Hoe in Amers-

foort op deze aangelegenheid gereageerd werd, wordt in het bovengenoemd, goed gedocumenteerd artikel in den brede uiteengezet. Er is daar tussen partijen een hevige strijd gevoerd. Tenslotte zijn de meeste oude regenten weer op hun post teruggekeerd. Anders dan te Nijmegen, waar de beroeringen burgemeester Roukens letterlijk de kop kostten, werd te Amersfoort burgemeester Willem Teekman „alleen maar” op het schavot, waar twee anderen terechtgesteld werden, het zwaard boven het hoofd gezwaaid, waarna levenslange verbanning uit de provincie volgde. Het artikel geeft natuurlijk een meer genuanceerd overzicht dan deze korte aankondiging.

v.C.

KLEINE MEDEDELINGEN

GRATIS KOFFIEDRINKEN OP ZATERDAGMORGEN

Bij het gissen naar de herkomst van de cafénaam „De Wijde Poort” is ook ter sprake gekomen het gratis koffiedrinken op zaterdagmorgen bij kruidenier Knottenbelt in de Mariastraat, aan de andere kant van het steegje waaraan „De Wijde Poort” grenst.

Deze koffieschenkerij geschiedde omstreeks 1900 niet alleen bij Knottenbelt. Ook in de Twijnstraat waren daarvan twee voorbeelden: de firma Koch (familie Serton) en de firma De Leeuw op de hoek van de Tuchthuisstraat (bestaat ook nog, maar nu alleen als groothandel). Mogelijk speelde daarbij de „verzuiling” een rol: de Sertons waren protestant, de De Leeuwen rooms-katholiek. Ook hier was de oorzaak duidelijk: het Ledig Erf vormde voor een groot stuk van de provincie de toegang tot de stad. Alles, wat uit die streken met „gerij” ter markt ging, spande uit bij De Geldersche Blom (waar de mannen tegelijk hun dorst konden lessen), maar de vrouwen vonden haar stamlokalen in de genoemde kruidenierswinkels in de Twijnstraat. Deze toestand was ook de oorzaak, dat omtrent de eeuwwisseling en waarschijnlijk reeds eeuwen eerder de Twijnstraat behoorde tot de drukste winkelstraten van de stad.

Niet alle marktwaar echter werd in die tijd met „eigen gerij” naar de stad gebracht. Vooral voor de meer volumineuse artikelen bediende men zich gaarne van de beurtschipperij. Deze schepen meerden bij voorkeur aan de kolk bij de Stadhuisbrug en tussen Gaardbrug en Hamburgerbrug. Vooral de kolk bij het stadhuis was zeer in trek. Het kon er in die tijd 's zaterdags soms zo druk zijn, dat het haast mogelijk was om van schuit op schuit overspringend van de ene grachtkant naar de andere te komen.

Juist in de eerste jaren na 1900 beleefde de beurtschipperij een opbloei door de uitvinding van de Renes- of Drakenburgmotor. Deze motor was een uitvinding van de heer Renes, die aanvankelijk zijn werkplaatsen had in huize Drakenburg aan de Oude Gracht, maar later deze overbracht naar de buitenplaats „Raadwijk” (Vondellaan-Kruisvaart).

Onze geschiedenisleraar dr. W. A. F. Bannier vertelde ons op het gymnasium, dat deze uitvinding de aloude trekschuit van de ondergang had gered. Inderdaad beleefde de beurtschipperij door deze uitvinding een opleving, maar deze is van korte duur geweest: de gemotoriseerde trekschuit heeft toch het loodje moeten leggen tegenover de vrachtauto.

W. L. VAN NIEUWENHUYSEN

ANDRIES SCHOEMAKER

In onze bijdrage over deze schrijver en tekenaar in het maart-nummer 1960 van dit maandblad noemden wij als diens sterfdatum 23 december 1723, op gezag van Van der Aa's Biografisch Woordenboek. Een verre nazaat van Andries, de heer G. C. J. Schoemaker te Bilthoven zond ons naar aanleiding hiervan het oktobernummer 1959 van het maandblad Amstelodamum, waarin mej. dr. I. H. van Eeghen een artikel wijdde aan een plakboek over Amsterdam door Andries getekend en tevens iets over zijn leven vertelde, dat niet in 1723 eindigde maar

in 1735. Andries, schreef zij, was het vijfde kind van Gerrit Schoemaker en Maria Vonk. Hij huwde in 1682 de gereformeerde Rachel Kroll, terwijl hij zelf doopsgezind was en bleef. Eerst verzamelde hij munten en penningen, die hij ook beschreef. Toch zijn die beschrijvingen niet uitgegeven, maar wel die van mr. Gerard van Loon. Andries verontschuldigde zich „dewijl mijn schrift niet bequaam was”.

Later legde Andries een topografische verzameling aan van steden en dorpen, waarvan hij de meeste tekeningen zelf maakte. Pronk en Stellingwerf, befaamde tekenaars, die zijn vrienden waren, hielpen hem daarbij.

D. PHILIPS

DIERENBESCHERMING IN 1800

Naar de notulen van de vergadering der commissie uit het intermediair gemeentebestuur der stad Utrecht van 2 april 1800 mededeelen verzocht zekere A. Koelman bij rekest „om gedurende de Paaschdagen te mogen speelen en op zijn besloten erf de kat uyt de ton te laten gooijen”. Koelman kreeg zijn schriftelijk verzoek terug met de mededeling dat hij op paasmaandag des namiddags kon „laten speelen”, maar dat de commissie „deszelfs versook betreffende het gooijen der kat uyt de ton” van de hand wees. Dit werd wellicht zelfs voor dien tijd een te ruw vermaak geacht?

G.v.K.

TOMAS DE CUYPER IN DE POTTERSTRAAT

In de cameraarsrekeningen anno 1546 van het archief Veenraadschap der Gelderse en Stichtse venen komt volgende uitgavepost voor:

Van Tomas de Cuyper in de Potterstraat gecocht een tonneken mit een decxsel dat men sluyten mocht (d.i.: kan) om dickwijls nagelen in over te seynden voor den tymmerluyden der scuttingen (d.z. sluizen) daer voor betaelt iii stuyvers.

Is er wellicht iets bekend over deze kuiper?

D. PHILIPS

THEODOR FLIEDNER IN UTRECHT

In het Maandblad van september 1960 heeft dr. M. A. van Melle gewezen op oude banden tussen Kaiserswerth bij Düsseldorf en Utrecht. De jonge predikant Theodor Fliedner aldaar was de stichter van het diakonessenwerk, in 1834. Het eerste Diakonessenhuis in Nederland werd in 1844 te Utrecht gesticht, o.a. door Henriëtte Swellengrebel. De herinnering aan deze vrouw en aan de predikant van Kaiserswerth wordt bewaard door Huize Swellengrebel en de daarbij behorende Fliednerzaal te Utrecht.

Fliedner is ook persoonlijk in Utrecht geweest. Dat was in 1824. De notulen der doopsgezinde gemeente vermelden op 4 februari van dat jaar: „Ds. Brouwer berigt dat de Predikant Flietner van Keizersweerd in Pruisen, zich thans alhier bevindt om penningen in te zamelen, ten behoeve van de protestantsche gemeente van gezegde plaats, welke van allen onderstand voor haren leeraar en gemeente vanwege de Pruisische regeering is verstoken geworden, omdat zij meende zich niet te mogen onderwerpen aan de nieuwe Pruisische Kerkverordeningen, welke eenige gebruiken met die van den Roomsche Katholieken eeredienst veel overeenkomende, voorschrijven. Waarop gedelibereerd en in aanmerking genomen zijnde, dat het edel oogmerk der voorn. gemeente, om haren eeredienst vrij en onafhankelijk van gemelde verordeningen te oefenen, de ondersteuning van de leden der gemeente verdient, inzonderheid omdat in meergenoemde gemeente zich eenige doopsgezinde leden bevinden”.

De doopsgezinde gemeente heeft op 15 februari een collecte voor ds. Fliedner gehouden die f 76,14 opbracht.

Jaren later is C. W. J. baron van Boetzelaer uit Utrecht, die voor een oogziekte aan de Rijn vertoefde, met Fliedner en zijn Diakonessen-Anstalt in contact gekomen, en dit heeft mede de stoot gegeven tot oprichting van het huis in Utrecht.